

Darko DUKOVSKI, *Istra i Rijeka u hrvatskome proljeću*, Alinea, Zagreb 2007., 380 str.

Problematiku vezanu uz Istru i Rijeku u hrvatskome proljeću hrvatska je historio-grafija do danas samo marginalno i površno analizirala. Knjiga Darka Dukovskog *Istra i Rijeka u hrvatskom proljeću* prekinula je takvu tradiciju i prikazala razvoj događaja na tim prostorima u hrvatskom “masovnom nacionalnom pokretu” (maspoku), vodeći pritom računa o specifičnim društvenim, političkim, nacionalnim i gospodarskim (pred)uvjetima kao bitnim odrednicama toga bremenitoga povijesnog događaja.

Autor se za potrebe pisanja ovog izdanja koristio arhivskom građom Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu, Državnog arhiva u Rijeci i Državnog arhiva u Pazinu, građu i knjižni fond Sveučilišne knjižnice u Puli i Rijeci te osobnu pismohranu Marčela Marića. Dukovski u “Predgovoru” (7.-14.) ističe kako je za Istru i Rijeku najproblematičnija građa Matice hrvatske (MH), koja je u vrijeme raspleta hrvatskog proljeća i sloma *maspoka* oduzeta i kasnije djelomično uništena ili zagubljena, dok je ostatak sačuvane pismohrane ogranaka MH zbog trenutne obrade samo djelomično dostupan. Neobičnu važnost u rasvjetljavanju toga vrlo važnog razdoblja (1967.-1972.) imaju i usmena svjedočanstva, odnosno memoarska građa suvremenika i sudionika hrvatskog proljeća.

Monografija sadrži pet poglavlja: 1. “Uvod u hrvatsko proljeće” (15.-38.); 2. “Politička i gospodarska osnova hrvatskoga proljeća” (39.-54.); 3. “Otvorenost Istre i Rijeke za reforme” (55.-120.); 4. “Masovni nacionalni pokret: razlike, neslaganja i sukobi” (121.-302.); 5. “Slom i progon” (303.-342.).

U prvom poglavlju Dukovski nam prikazuje jugoslavensko vanjsko i unutarnjo-političko ozračje od 1967. do 1970. godine. U tom se razdoblju dogodilo nekoliko prijelomnih događaja (od kojih se mogu izdvojiti *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika 1967.*, globalna studentska revolucija i vojna invazija Varšavskog pakta na Čehoslovačku 1968., te početak ustavnog mijenjanja jugoslavenske federacije amandmanima iste godine) koji su potpomogli pojavljivanje sve brojnijih i otvorenijih kritika u vezi s državnim problemima u gospodarstvu, društvu i nacionalnim suprotnostima, o čijem je rezultatu (dugoročno) ovisio i opstanak Jugoslavije.

Usporedno s tim događajima javljaju se i začeci maspoka, čija je točna periodizacija još uvijek sporna u znanstvenim krugovima. Osvrnuvši se na taj problem Dukovski smatra da se hrvatsko proljeće treba “shvatiti kao stanje hrvatskog suvremenoga, nacionalnoga, demokratskoga i građanskog duha, razdoblje bremenito procesima i događajima vezanima uz društveno-političke i gospodarske reforme i masovnu politizaciju hrvatskog stanovništva u vremenskom rasponu od objavljivanja *Deklaracije 1967.* do uhićenja vodstva sveučilištaraca nakon sjednice Predsjedništva CK SKJ u Karađorđevu, u prosincu 1971. te intelektualaca u siječnju 1972. godine”. Što se tiče istarskog i riječkog područja autor početak hrvatskog proljeća stavlja u 1970. godinu, nakon ključne 10. sjednice CK SKH i oživljavanja nacionalnih vrijednosti. Te je godine značajnije teklo nacionalno i kulturno buđenje istarskih Hrvata, kanalizirano u radu dviju nacionalnih društvenih i kulturnih organizacija – ogranaka MH i Čakavskog sabora. Na republičkoj razini, nastavlja Dukovski, tijekom hrvatskog proljeća iskristaliziralo se nekoliko izvora maspoka. On nije bio jedinstven, već je proistekao iz triju izvora,

koji nisu bili sasvim različiti, a koje su činili: komunisti-reformisti CK SKH, zatim MH (u kojoj su djelovali članovi SK) te sveučilištarci, hrvatski usmjereni studenti i profesori (također djelomično članovi SKH). Njihovi zajednički zahtjevi od početka su bili nacionalno-gospodarskog karaktera, u sklopu kojih su se isticali zahtjevi za "istin-skim samoupravljanjem", odnosno za neotuđivim pravom samostalnosti proizvođača da raspolaže zaradenim devizama. Naravno, u tim zahtjevima su MH i sveučilištarci, kao politički "autsajderi", bili manje obazrivi od reformne struje CK SKH. Dukovski zaključuje poglavlje s prijedlogom da se pojam "nacionalist", koji se i danas zbog nelagode izbjegava koristiti za sudionike hrvatskog maspoka, zamijeni s pojmom "narod-njak" i "narodnjaštvo", kako su se u Istri i Kvarneru "odavno nazivali ljudi kojima je na srcu bilo očuvanje nacionalnog identiteta vlastita naroda".

U poglavlju "Politička i gospodarska osnova hrvatskoga proljeća", autor se osvrće na ključnu 10. sjednicu CK SKH (od 15. do 17. siječnja 1970.) s pomoću koje je Tito želio održati ravnotežu nacionalnih snaga u Jugoslaviji kritikom unitarizma i centralizma. Pod predsjedavanjem Savke Dabčević-Kučar na sjednici je unitarizam ocijenjen glavnom opasnošću za razvitak socijalističkog samoupravljanja i stabilnost Jugoslavije. Još je važnija činjenica da je nakon sjednice pokrenuta diskusija u svim narodnim slojevima o budućnosti Jugoslavije u sferi međunacionalnih odnosa, opasnosti od nacionalizma i unitarizma. Tako su tijekom 1970.-1971. zahtjevi za promjenom saveznog ustava u Hrvatskoj prerasli u opći zahtjev za konfederativnim ustrojem države. Uže vodstvo hrvatskih sveučilištaraca (Ante Paradžik, Dražen Budiša, Ivan Zvonimir Čičak, Goran Dodig i dr.) bilo je idealističko. Zahtijevali su veća građanska i nacionalna prava i slobode, pogotovo za Hrvate, te podržavali blisku Maticu hrvatsku. Reformski komunisti u CK SKH (Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo, Pero Pirker, Srećko Bijelić i dr.) uspjeli su ujediniti nacionalnu komponentu s onom klasno-socijalnom uz što veću nacionalnu i gospodarsku samostalnost Hrvatske. Druga, konzervativna struja CK SKH (Jakov Blažević, Dušan Dragosavac, Jure Bilić i dr.) nije se toliko razlikovala po pitanjima reformi, koliko po protivljenju da se u procese društvenih i političkih reformi prime "hrvatski nacionalisti".

Davši pregled političkih strujanja, Dukovski se osvrnuo i na gospodarsku situaciju u Hrvatskoj u svojstvu elementa nacionalne senzibilizacije. U sklopu Jugoslavije Hrvatska je doživjela znatan i nagli gospodarski razvitak, ali njezin potencijal bio bi i veći u slučaju rješavanja problema miješanja državnih tijela u gospodarstvo. U praksi je to tada značilo, objašnjava autor, da se dalji, brži i jači razvitak hrvatskog gospodarstva morao temeljiti više na tržišnim zakonitostima i mladim školovanim stručnjacima, a ne političkim poslušnicima.

O istarskom i riječkom prihvaćanju reformi govori se u trećem poglavlju "Otvorenost Istre i Rijeke za reforme". Od završetka Drugoga svjetskog rata do 1971. Istra i Rijeka doživjele su velike promjene, i to snažnim procesima depopulacije i istovremenog naseljavanja. Te promjene, uz one gospodarskog te socijalnog i društvenog karaktera, važne su za shvaćanje razvoja (ne)prihvaćanja proljećarskih struja na ovim prostorima. Unatoč nedostatku relevantne arhivske građe u poglavlju se opisuje i aktivnost žena Istre i Rijeke u hrvatskom proljeću.

Znatnu težinu, odnosno simboliku za povezivanje (u svim segmentima) Istre s ostatkom Hrvatske sadržavao je plan izgradnje tunela Učke, koji je početkom 70-ih godina i odobren. U proljeće 1971. projekt tunel Učka, osim svoje gospodarske važnosti, poprima i značajniji politički aspekt koji se odražava u tekstovima i govorima

nabijenih nacionalnom euforijom i naglašavanjem potrebe nacionalnog buđenja Istre i istarskih Hrvata. Osim tunela Učke spomenuti su i opisani projekti Krčkog mosta, auto-ceste Rijeka-Trst i Rijeka-Zagreb, Jadranskog naftovoda i dr. Poglavlje zaokružuje iscrpan pregled istarskih i riječkih tiskovina, kao dijela skromnog, nedovoljno financiranoga kulturnog života gradova Pule i Rijeke.

Zenit dinamičnosti hrvatskog proljeća svakako je 1971. godina, o kojoj Dukovski govori u četvrtom poglavlju "Masovni nacionalni pokret: razlike, neslaganja i sukobi". Mnogo prostora s razlogom je dano ograncima MH u Istri i Rijeci, njihovoj vezi sa središnjicom u Zagrebu, odnosima s ostalim kulturnim i društveno-političkim organizacijama regije. Svoja razmišljanja istarski ogranci MH objavljivali su u "Istarskom mozaiku" koji je, prema mišljenju urednika, trebao djelovati na ukupan život cijele regije. Određene razlike u promišljanjima o Istri između Središnjice MH i istarskih matičara jasno su vidljive, a razloge trebamo tražiti u neupućenosti zagrebačkog vodstva u kompleksnost istarskoga društvenog i povijesnog naslijeđa. Uz MH opisuje se i nastanak i aktivnost Čakavskog sabora, nastalog iz potrebe očuvanja hrvatskoga nacionalnoga kulturnog blaga. Uskoro Sabor prerasta u kulturni pokret Hrvata Istre, ali i čitavoga čakavskoga govornog područja. Mjesto predsjednika Sabora obnašao je Mirko Božić, a glavnog tajnika Zvanje Črnja. Na službenoj, političkoj razini u Istri vlast su predstavljala vodstva SK, za koja Dukovski opaža da su "više pozornosti poklanjala klasnome nego nacionalnome, iako je iz reformskoga CK SKH gotovo svakodnevno stizao naputak kako treba jednakomjerno naglašavati i jedno i drugo. Činilo se kao da ih je bilo strah otvoriti se prema nacionalnome. Za većinu članstva i vodstava SK u Istri 'nacionalno' je još bila tema o kojoj se nije samoinicijativno javno razgovaralo ili izjašnjavalo".

Prijelomni je trenutak, nastavlja autor, za SK istarsko-riječke regije bilo prihvaćanje odgovornosti Savke Dabčević-Kučar za nastalo stanje u Hrvatskoj i njezin poziv da se nastavi s borbom protiv hrvatskog nacionalizma. Uslijedile su samokritične analize i posipanje pepelom općinskih SK, opravdavajući se činjenicom da su primali dezinformacije iz središnjice SKH. Ukratko, podržali su zaključke 21. sjednice Predsjedništva CK SKJ i 23. sjednice CK SKH. U nastavku poglavlja može se iščitati djelovanje istarskog i riječkog SSRN (Socijalistički savez radnog naroda) i SUBNOR-a (Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata) u događajima oko hrvatskog proljeća. Iz redaka posvećenih omladinskom i studentskom pokretu uočavamo kako je riječko područje bilo puno aktivnije od istarskoga u vidu povezivanja i potpore zagrebačkih kolega, začetnika studentskog štrajka krajem 1971. godine. Dukovski napominje da je narodnjački dio studentskog pokreta u Rijeci, usmjeren od "grupe građana Synaxis – zajednice mladih kršćana Rijeke" (s Darkom Dekovićem na čelu), bio politički najeksponiraniji i najagilniji čimbenik maspoka u čitavoj istarsko-riječkoj regiji. Svoje su oduševljenje za "nove" pravednije odnose kasnije platili isključenjem s fakulteta ili čak zatvorskom kaznom.

U Istri se u vrijeme maspoka "veće" nacionalne konfrontacije odvijaju u hrvatsko-talijansko-srpskom trokutu. Naime, i talijansko i srpsko stanovništvo Istre vidjelo je u jačanju nacionalnih osjećaja Hrvata u Istri moguću opasnost za vlastite društveno-političke pozicije. Zbog tog razloga te nacionalne zajednice u jugoslavenskom unitarizmu i centralizmu vide spas, a sve što se moglo povezati s nacionalističkim hrvatskim idejama u Istri kao ograničavanje njihovih prava.

U posljednjem poglavlju "Slom i progon" prikazuje se sudbina MH i Čakavskog sabora, njihovih tiskovina, kao i sudbina dijela istarskih i riječkih intelektualaca, prozivanih za nacionalističko djelovanje u maspoku, vrlo često bez konkretnih dokaza. Ogranci MH su krajem 1971. i početkom 1972. redom raspušteni, a kulturne i društvene aktivnosti kojima su se bavili preuzele su druge organizacije. Čakavski sabor je ipak "preživio" turbulentna vremena nakon gašenja maspoka, što dobrim dijelom može zahvaliti Mirku Božiću, njegovu predsjedniku, ali ujedno i potpredsjedniku Sabora SR Hrvatske, koji je tvrdio da u Istri osim pojedinačnih incidenata nije bilo nacionalističkih ideja. Prema njemu, Istru se trebalo nacionalno probuditi, navodeći razliku između nacionalnoga i nacionalističkog. Istra je tako, što možemo vidjeti i iz sudskih procesa i kazni studentima i profesorima visokoškolskih ustanova kao i intelektualcima, prošla kudikamo bolje od Rijeke u razračunavanju političkog vrha s neistomišljenicima, odnosno u "lovu na vještice" koji je uslijedio početkom 1972. godine.

U vrlo iscrpnom i širokom pogledu na događaje u Istri i Rijeci u hrvatskom proleću Darko Dukovski je ispisao novu, pa možemo reći i prvu stranicu u istraživanju te problematike, uključujući u istraživanje društvene, političke, nacionalne i gospodarske komponente, te tako postavio temelje za njezina buduća, u prvom redu historiografska istraživanja.

MILAN RADOŠEVIĆ

Dominic SANDBROOK, *Never Had It So Good: A History of Britain from Suez to the Beatles*, Abacus, London 2006., 892 str.

Autorova prvobitna namjera da napiše dokumentiranu povijest šezdesetih godina 20. st. rezultirala je na kraju "podjelom posla", jer je shvatio da je zadatak nemoguće ostvariti u jednoj knjizi te se kao prvi dio povijesti ovog razdoblja 2005. pojavila knjiga koju predstavljam, a godinu dana kasnije, 2006., objavljen je drugi tom, knjiga *White Heat: A History of Britain in the Swinging Sixties: 1964-1970*. Dok u prvoj knjizi od političkih događaja dominiraju Sueska kriza i odlazak konzervativnog političara Harolda Macmillana 1963., druga se bavi usponom i padom laburističke vlade Harolda Wilsona. Kulturni događaji koja dominiraju objema knjigama uključuju, između ostalog, nastanak i raspad Beatlesa, djelatnost književnika Kingsleya Amisa, filmove Petera Selersa, a Ianu Flemingu i ekranizaciji njegova junaka Jamesa Bonda posvećeno je više od 40 stranica teksta.

Prvo izdanje *Never Had It So Good* iz 2005. nominirano je za knjigu godine u više cijenjenih britanskih novina i tjednika. Hvaljen je autorov izniman narativni talent, kao i sposobnost da jedno dinamično razdoblje doista vješto prikaže u njegovoj punini, koristeći pri tome različite izvore. Njegova, pak, hrabrost da izazove i opovrgne, prema vlastitoj tvrdnji, potpuno argumentirano, tezu o tzv. kulturnoj revoluciji tih godina izložila ga je kritici kako dijela akademske javnosti tako još više niza skupina javnih osoba koje o tome razdoblju imaju izrazito pohvalno tumačenje, te euforično-nostalgično sjećanje. Riječ je, naravno, o ljudima koji su u šezdesetima aktivno djelovali u britanskom književnom, novinarskom, glazbenom miljeu i koji to razdoblje smatraju kulturnom prekretnicom za Britaniju. Ni to što je autor rođen nakon tog "zlatnog" doba, 1974., ne pridonosi, prema njima, njegovu razumijevanju golemih

kulturnih promjena koje je britansko društvo tada prošlo, a o čemu današnji naraštaji ne mogu ispravno zaključivati jer su one postale tekovina odnosno samorazumljiva svakidašnjica.

Sandbrook, pak, smatra da su šezdesete godine u Britaniji pretvorene u mit, osobito kada je riječ o navodnome pretjeranom liberalizmu i korupciji na jednoj strani te "miru i ljubavi" na drugoj strani. To su tek stereotipi, a sjećanja na to doba kao liberalno i "ludo" nudi većinom uska skupina dobro obrazovanih osoba, književnička, novinarska i historičarska elita dok iskustva šire populacije ipak nisu takva. Tih godina u britanskom društvu, kaže Sandbrook, bilo je više konformizma i konzervativnosti, rasizma i homofobije, nego liberalizma. Prikazujući, između ostalog, rast modernoga potrošačkog društva, doseljavanje iz prijašnjih kolonija te njegove posljedice, on nudi jednu složeniju sliku društva koje se nalazi razapeto između konzervativizma i promjena. Pedesetih godina polovica Britanaca nije imala kupaonicu, 90% stanovništva posjedovalo je manje od 4% nacionalnog bogatstva, više je ljudi išlo tada u crkvu nego na nogometne utakmice. Šezdesete godine nisu samo obilježene *pop* glazbom i *slobodnim* životom: iako je, kaže Sandbrook, milijun ljudi hrlilo kupiti svake subote nove hitove na *single* pločama, dva je milijuna istodobno išlo u ribolov, 19 milijuna bavilo se svojim vrtom. Priče da je kontracepcijska pilula promijenila lice nacije također su mit: ona je tada bila skoro nepoznata široj populaciji jer, prema istraživanju iz 1970., uzimalo ju je samo devet od 100 žena. Također, ondašnja istraživanja seksualnih navika pokazuju da je tada prvi put prosječna dob mlade udavače pala ispod 23 godine, a prema mnogim anketama većina djevojaka i mladića imala je isti broj seksualnih partnera kao i njihovi roditelji, tj. između dva i tri. Stoga bi šezdesete prije trebalo, prema njemu, zvati *cautious*, oprezne, nego *swinging*, nekonformističke.

Knjiga započinje sudskim procesom 1960. u Londonu protiv izdavačke kuće Regina/Penguin Books, optužene prema člancima zakona o *opscenim* publikacijama iz 1959., a za tiskanje knjige D.H. Lawrencea *Ljubavnik lady Chatterley*. Proces je trajao šest dana, praćen medijima diljem svijeta. On je za mnoge simbol šezdesetih jer je, kaže Sandbrook, s jedne strane stajao stari poredak oličen u javnom tužitelju koji je porotu pitao: "je li to knjiga za koju biste željeli da je ikad pročita vaša žena ili vaše sluge", a na drugoj je strani bio predstavnik izdavačke kuće okružen s 35 eksperata, među kojima je bio velik broj priznatih pisaca, profesora te jedan biskup. Kada je donesena oslobađajuća presuda, izdavač je odmah dao na tržište 200.000 veoma jeftinih knjiga, a u sljedeće dvije godine prodano je čak 3,3 milijuna primjeraka. Za mnoge istraživače ovaj slučaj je označio početak nove ere, ere hedonizma, oslobođenja i uzbuđenja – što su oznake koje se najčešće vežu uz šezdesete. Autor i ovdje unosi jedan realniji pristup: taj proces je prema tadašnjim izvorima bio malo drukčije primljen u javnosti. Uopće nije bilo velikog iznenađenja što je izdavač oslobođen jer je zakon već bio izložen žestokoj kritici, a i zakonodavci su bili zdvojni oko njegove primjene. Općeg oduševljenja knjigom baš i nije bilo, dapače, mnogo je bilo prosvjeda protiv literature takve vrste, piše dokumentirano Sandbrook. Obični ljudi nisu bili uopće zainteresirani za sve što je navodno bilo tako važno oko slučaja *Lady Chatterley*.

Početak Sueskog rata Sandbrook prikazuje iskustvom jednoga britanskog vojnika, padobranca koji se spušta u pustinjsku vrućinu, komarce, krv i puščana zrna. Bila je to operacija osuđena na propast od samog početka, u vojnom smislu glupost, u financijskom samoubojstvo. Također, označila je i moralni i politički pad premijera A. Ede-

na (1955. - 1957.). Sueski poraz bio je najsnažniji dokaz već dugo prisutne umanjene britanske moći i dokaz i potvrda njezine nesamostalnosti – materijalnog pokrića za vođenje rata nije bilo, a SAD je uskratila potporu britanskoj vojnoj intervenciji.

Autor opisuje i socijalne slojeve, kao i odnose u obitelji, ne zaobilazeći ni kraljevsku obitelj. Doseljednici iz Indije, Kine i osobito Zapadne Indije, dobrodošla su radna snaga. Njihova kultura i “slikovitost” donijeli su mnoge novosti u život Britanaca, osobito su njihovi egzotični restorani unijeli promjene u tradicionalne načine britanske prehrane. Ali, dočekala ih je i rasna diskriminacija, osobito je to vidljivo u području stanovanja. Čak je i samo ministarstvo rada, kaže Sandbrook, o rasnoj diskriminaciji govorilo kao o uobičajenoj pojavi: u jednom letku koji je distribuiran 1954. novim useljenicima upozorava ih se na neke moguće neugodne situacije “ukoliko ste obojeni”.

Veliku pažnju autor posvećuje filmskoj i TV-produkciji te fenomenu stripa i djeci kao njegovim potrošačima. Također, bavi se i tinejdžerskom kulturom kao i sukobom generacija, razvojem i ulogom *rock and roll* i *pop* glazbe.

Detaljno je obradio i tzv. aferu Profumo koja je srušila ionako nestabilnu vladu Harolda Macmillana 1963. Profumo je bio ministar obrane čija je veza s mladom i lijepom prostitutkom dospjela u javnost. Puritanizam je dodatno pojačan činjenicom što je ona bila istodobno u vezi sa sovjetskim vojnim atašekom. Da je to cijelo vrijeme znao MI 6, ne treba ni spominjati. Uskoro se, to gore za Macmillana, otkrilo da je treći čovjek cambridgeovskoga špijnskog kruga (Burgess, Maclean 1951.) Kim Philby, šef sovjetskog odjela u MI 6, sovjetski *krtica* – pobjegao izvan domašaja britanskog pravosuđa, u Moskvu.

Opravdane su primjedbe da je u knjizi dano tek malo vanjske politike, osim onih događaja koji su u neposrednoj vezi s Britanijom. Kako je to spočitnuo jedan kritičar, inozemstvo se spominje samo onda kada Beatlesi kroče izvan zemlje, npr. u Hamburg, dok nema riječi o događajima u Mađarskoj, na Kubi, o Alžirskom ratu. Kritičari mu zamjeraju i da nije objasnio “specijalni odnos” Britanije i Sjedinjenih Država, iako je bilo mnogo prigoda, npr. oko Sueskog rata, kada je SAD “ukinuo” britansku nezavisnu politiku. Također, skoro masovan tadašnji odlazak studenata na američka sveučilišta trebao je objasniti s obzirom na buduću elitu koja će diktirati mjerila u mnogim područjima britanskoga javnog života. Širenje privatnih TV-kanala s programima uvezene iz SAD-a i čak njihov utjecaj na oblikovanje programa javnog BBC-ja, također su bili prilika da se objasni “amerikanizacija” kulturnog života.

Ova knjiga je nastala na temelju mnogobrojnih i raznovrsnih izvora – arhivske građe, novina, stručne literature, memoara i ilustrirana je zanimljivim fotografijama. Čita se lako kao lijepa književnost, ali to nije samo *priča* već stručna analiza kojoj su potpora i bilješke dani na preko stotinjak stranica. O takvom ili barem približno sličnom odnosno vrijednom djelu koje bi za predmet istraživanja imalo naše *šezdesete* – i čitatelji i istraživači još mogu samo sanjati.

KATARINA SPEHNJAK

Miroslav BERTOŠA, *Kruh, mašta & mast: prizori i memorabilije o staroj Puli (1947.-1957.)*, Durieux, Zagreb 2007., 395 str.

Pula je u desetljeću od 1947. do 1957. proživljavala još jedno od svojih mnogobrojnih prekretnica. Godine 1947. u gradu su se još nazirali znakovi anglo-američke uprave te ožiljci prvog vala iseljavanja talijanskoga stanovništva. Dramatične puljske poslijeratne godine utjecale su ne samo na povijest grada, već i na samog autora.

Miroslav Bertoša ispisuje povijest viđenu očima dječaka i adolescenta, od devete do devetnaeste godine, ne oslanjajući se ni na kakve izvore već samo na sjećanje (o tome autor nekoliko puta u tekstu upozorava čitatelja!). Priča je to o subjektivnom i vrlo osobnom doživljavanju maloga svijeta u kojem je polovicom prošloga stoljeća autor živio. Bertoša ističe kako je "svaka prošlost pa i ona 'privatna', trivijalni životopis anonimnog pojedinca, tzv. običnog čovjeka, osebujno povijesno svjedočanstvo. Ono je istodobno i povijesno vrelo, znak zagreben u nevidljivome tkivu vremena, predestiniran da padne u zaborav ili bude oživljen..."

Naslov knjige *Kruh, mašta & mast* nastao je prema talijansko-hrvatskoj inačici prijevoda filma dvojice Puljana. Naime, film "Kruh, ljubav i mašta" Luigija Comencinija bio je vrlo popularan pedesetih godina prošlog stoljeća, a u to se vrijeme u Puli reklamirao plakatom na hrvatskom jeziku. Kako ta dvojica Puljana nisu dobro znali hrvatski jezik, "maštu" su nakon međusobnih konzultacija shvatili kao "mast".

Bertošina knjiga nije samo knjiga o poratnom puljskom desetljeću, o godinama dramatičnih društvenih, ideološko-političkih, gospodarskih, etnokulturnih i "mentalnih" promjena, već je i svojevrsna "intelektualna biografija". Riječ je o knjizi kojom je autor otvorio novo poglavlje u hrvatskoj historiografiji, poglavlje o tzv. "Ja-povijesti", odnosno osobno spoznavanje i doživljavanje povijesnih činjenica i načina njihova tumačenja. Bertošine *Memorabilije* predstavljaju, dakle, osobnu percepciju stvarnosti koja se ne preklapa s onom ostalih suvremenika. Premda je sjećanja nastojao "izolirati" i smjestiti ih u kontekst u kojemu su nastala, dobila su izričitu "povijesnu" dimenziju jer, kako i sam ističe, "trenutnu povijest" nije moguće naknadno napisati. No, bez obzira na činjenicu što su dojmovi i sjećanja zapisani u recima ove knjige nastali 40-ih i 50-ih godina, doimaju se svježje, osobno i intimno.

Ovo je djelo nastalo iz kolumni koje je Bertoša jednom tjedno objavljivao u *Glasi Istre* 2001.-2002. godine te je tiskano kao dio znanstveno-istraživačkog projekta "Prilozi za povijest zapadne Hrvatske (Istra, Kvarnersko primorje, Gorski kotar, Lika)".

Knjiga, napisana na 395 stranica, podijeljena je na osam poglavlja: "U oku došljaka: istarska desetljeća odlaze u povijest"; "Opasni žrvanj politike"; "Gimnazija u Puli: između nacionalnih promicanja i znanstvenih saznanja"; "(Neo)urbani svijet i ulične napetosti"; "Oblici gradske akulturacije"; "Folder osobne memorije"; "Pogled unatrag: prošlost pripada svima"; "Očevid stvarnosti (1947.-1957.)".

Bertoša u recima knjige nastoji opisati ozračje poslijeratne Pule, neke karakteristične situacije u kojima se našao i upamtio ih. U ovom su prikazu zapisani samo neki isječci iz Bertošinih *Memorabilija* nastalih u vremenu velikih promjena, preobrazbi i tranzicije.

Autor priču o svom “prvom puljskom desetljeću” započinje s prizorima poslijeratne Pule. Potkraj studenog 1947. piščevu se dječaćkom oku grad doimao kao da je “utonuo u neku tjeskobnu tišinu”, zatvoren, prilično odbojan, neraspoložen i zlurad. U gradu s malo stanovnika ulice su izgledale “poput arterija u kojima se zaustavio krvotok tipičnog urbanog života”. U to vrijeme “muli di strada” mogli su samo promatrati prolazak kakvoga bersaljerskog “mažinina” ili bicikla prestižne marke “Bianchi”. Bertoša ističe kako im se tada zanimljiv i atraktivan činio prolazak kola s upregnutim konjem, magarcem ili mulom. U vremenu kada se zauvijek počela mijenjati društvena struktura grada govor svakidašnjice bio je istrovenetski. Opisujući kako su se u Pulu doseljavali mnogi “oficiri” i “podoficiri”, samci ili s obiteljima, Bertoša ističe kako su se došljaci odnosili prema Istri kao “pobjednici” prema svome plijenu. Talijane su doživljavali kao “fašiste”, mrzili su i izbjegavali istrovenetski dijalekt, izrugivali se domaćim običajima. Novi netolerantni došljaci nisu željeli uspostaviti komunikacijsku ravnotežu, već, kako Bertoša kaže, “težili su, naprotiv, uspostavljanju njihove dominacije nad nama”. Paralelno s dolaskom stanovništva događalo se i iseljavanje nekadašnjih stanovnika. “Domani mi vado in Italia” (sutra odlazim u Italiju) bila je, naglašava autor, “gotovo uobičajena, možda dogovorena, formula kojom su nam priopćavali ne samo svoju trenutnu odluku, već i daljnju sudbinu”. Egzodus talijanskog stanovništva zauvijek je promijenio strukturu grada.

Ulaskom u školske klupe hrvatske gimnazije započinje razdoblje novog znanja i spoznaja. Autor ističe kako je nemoguće na temelju sjećanja rekonstruirati doslovnu sliku proteklih vremena, ali vrlo se jasno prisjeća i opisuje jednu uspomenu na vjeronauk. Učionica je bila prostor učene kulture, a ulica pučke kulture. Ulična je “mularija” uspijevala sve do primanja u Omladinsku organizaciju, ostati izvan bilo kakvog političko-ideološkoga nadzora. Bertoša naglašava kako je odlazak u kino bio jedan od oblika bjegova iz teške i bremenite stvarnosti i neperspektivnosti. Dvorana je bila jedno od utočišta snova i nada.

Autor se, također, prisjeća kako bi svako pijančevanje završilo “a pigni”, najčešće s lakšim posljedicama. U takvim ritualnim tučnjavama nikada nije intervenirala ni milicija ni hitna pomoć. Šakački obračuni izbijali su i zbog prestiža između različitih teritorijalno-urbanih skupina puljske mularije. Suparništva je bilo i na sportskom terenu. Domaći/“starosjedilački” svijet navijao je za “Uljanik”, dok su došljaci najvećim dijelom priželjkivali pobjedu gostujuće momčadi. No, sjeća se Bertoša, da među navijačima nikada nije došlo do sukoba, ni verbalno, ni fizički.

U posljednjem poglavlju koje treba posebno istaknuti “Očevid stvarnosti (1947.-1957.): Slikovna svjedočanstva i odjeci sjećanja na prizore iz doba *kruha, mašte & masti*” Bertoša zaključuje svoje *Memorabilije* s “privatnim egzibicionizmom” objavljujući i svoje mladenačke fotografije s komentarima.

Kruh, mašta & mast postaje segment protekle stvarnosti, dokumentirana iz subjektivnog, neponovljivog ugla, ali izvorno i bez ideološke obojenosti da je svi prihvate. Dojam je da su Bertošine *Memorabilije* iznimno dragocjen i zanimljiv putokaz u razumijevanju kompleksnosti jednoga grada te iskreno iščekujemo neko novo “puljsko desetljeće” otisnuto na stranicama neke nove knjige.

ŽELJKO CETINA

Sanja PETROVIĆ TODOSIJEVIĆ, *Za bezimene, Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947-1954.*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2008., 213 str.

U nizu publikacija Instituta za noviju istoriju Srbije ističe se ova zanimljiva knjiga, inače magistarski rad Sanje Petrović Todosijević, rođene 1977. Tekst je strukturiran uvodnim napomenama pod naslovom "Bezimeni pojedinac" i četiri poglavlja, "Kroz pukotinu u gvozdenoj zavesi – jugoslovensko iskustvo sa UNICEF-om", "Distribucija UNICEF-ove pomoći u FNRJ", "Programi", "U zdravstvenoj misiji".

U predgovoru autorica konstatira neistraženost ove problematike u historiografskoj literaturi zemalja koje su nekad činile Jugoslaviju. Opsežna i dotad nekorisćena građa u petnaestak fondova Arhiva Srbije i Crne Gore te izvorni dokumenti u Diplomatskom arhivu MIP-a ASCG i Arhivu Josipa Broza Tita pružili su autorici mogućnost da sama iscrpno rekonstruira i kritički analizira rad Međunarodnog fonda za hitnu pomoć djeci u Jugoslaviji nakon 1945. Analiza dnevnog tiska pokazala se potpuno nekorisnim pothvatom odnosno potvrdila je jednu od osnovnih misli u knjizi – da je državna propaganda sve do potkraj tog razdoblja zanemarivala javnu prezentaciju UNICEF-ove pomoći.

Uvod se bavi metodološkim okvirom teme. Istraživanje djetinjstva, kao legitiman predmet proučavanja, zastupljeno je u svjetskoj sociološkoj i historijskoj literaturi, ali joj historiografija zemalja prijašnje Jugoslavije, zauzeta temama političke i donekle gospodarske prošlosti, nije uopće posvetila pažnju. Pomoć djeci UNICEF-ovim programima tijekom "udarnog" razdoblja potpomaganja prehrane djece okvir je autorici za istraživanje odnosa poratnog poretka u FNRJ prema "bezimenom" pojedincu, djetetu. Novouspostavljena komunistička vlast koja je brigu o djeci stavljala među temeljna načela svoje socijalne politike, u tom je smjeru izgrađivala složen državni sustav dječjih zdravstvenih, socijalnih i prosvjetnih ustanova. Njihova, i prije rata skromna materijalna i kadrovska osnovica, još više je devastirana teškim ratnim razaranja i događajima. Stoga je za preživljavanje djece, kao i stanovništva uopće, bila nužna strana humanitarna pomoć.

Do 1950. prevladavao je u Jugoslaviji utjecaj sovjetskog modela u odgoju djece, u čemu je znatnu ulogu imala i organizacija Saveza pionira, zadužena za njihov odgoj u "duhu socijalizma". Te godine u političkim govorima Savezu je odana počast zbog razvijanja patriotizma kod najmlađih, ali mu je predbačeno da nije pružio dovoljno "igre, zabave i svakodnevne dječje radosti". To je bila naznaka novog poimanja odgoja djece. Jer, kako kaže autorica (32.), jugoslavenska država, suočena s općom bijedom i neimaštinom, kao i većina europskih država tog doba, nije pokazala potrebnu fleksibilnost u usporednom rješavanju političkih i društvenih problema, tj. uvjeti u kojima su djeca odrastala nisu joj dotad bili prioritet.

UNICEF, osnovan 1946., prvo kao privremena, a od 1953. kao stalna agencija UN-a, u početku je uz priloge država članica koristio i sredstva preostala od UNRRA-e. Potrebe za njegovom pomoći bile su goleme, osobito u Europi u kojoj je koncentrirana pomoć do sredine pedesetih godina. Pomoć Fonda bila je u novcu, hrani, lijekovima, sirovinama za odjeću i obuču. Nakon hitnih aktivnosti u njihovoj dodjeli i raspodjeli, prelazi se 1953. na dugoročnu pomoć zemljama korisnicama u planskom razvoju

zdravstvenih i socijalnih službi. Iako u prikazu nekih programa Fonda autorica daje podatke i za kasnija razdoblja, predmet njezina istraživanja razdoblje je do kada traje program interventnih aktivnosti Fonda. Jugoslavija, u kojoj je Fond započeo s radom u jesen 1947., u potpunosti je ispunjavala uvjete za pomoć jer je nakon rata zemlja bila u stanju bijede i opće neimaštine. Ipak, u odnosu jugoslavenskih vlasti prema UNICEF-u od početka su uočljivi politički utjecaji: dok je u svibnju 1947., u razgovoru s predstavnicima Fonda zastupnik Vlade FNRJ pozdravio njezino uključivanje u sustav pomoći riječima da Jugoslaviji pripada pomoć "po zaslugama i doprinosu u borbi zajedno sa saveznicima..." (37.), u proljeće sljedeće godine izrečene su oštre kritičke napomene o Fondu i njegovu glavnom financijeru, SAD-u. Također, i nerealne propagandističke najave da će Jugoslavija uskoro biti u stanju sama prehranjivati svoje stanovništvo, proizlazile su iz pozicije Jugoslavije kao odane članice Istočnog bloka. Ali, skori razlaz sa SSSR-om i zemljama "narodne demokracije" natjerao je Jugoslaviju da pomoć primi, iako opet ne bez rezerve, jer je i tada Fond ocjenjivala organizacijom ne sasvim drukčijom od onih "koje služe imperijalističkim ciljevima Zapada". Takvo stajalište odražavalo se u svakodnevnom odnosu vlasti prema misiji Fonda u zemlji (1948. – 1952.), iako su s vremenom odnosi bili bolji, a Jugoslavija postala favorizirani korisnik UNICEF-ovih programa. Temeljno načelo u politici dodjele pomoći je bilo da hranu, lijekove (te odjeću i obuću) mogu koristiti, i to potpuno besplatno, samo djeca do 18 godina, trudnice i dojlje.

Autorica u prvom poglavlju većinu pažnje posvećuje problemima koje je Misija imala s jugoslavenskim vlastima od početka rada, a također i zloupotrebama nekih vrsta pomoći.

Objektivne teškoće – nedostatak transportnih sredstava i prometnica, odgovarajućih skladišnih kapaciteta i zdravstvenih kadrova, nerazvijena mreža zdravstvenih i socijalnih službi, opća oskudica u hrani, odjeći i obući, praćene su i neprofesionalnim ponašanjem u sustavu vlasti, osobito na nižim razinama. Njihovo prisvajanje artikala i sredstava pomoći opravdavano je često političkim razlozima. Opća, pak, neprosvijećenost stanovništva bila je u selima često brana zdravstvenim i prosvjetnim akcijama te razlog za nepravilno korištenje artikala ili njihovo odbacivanje, npr. mlijeka u prahu. Doda li se tome politička sumnjičavost vlasti prema stranim agencijama te njezina "nelagoda" oko primanja pomoći od "imperijalista" – sve to ocrtava okoliš u kome je djelovala misija Fonda. Tek 1953. u novinama su objavljeni, ističe autorica, kritički napisi o zloupotrebi medicinske pomoći. Bio je to odraz, kaže S. Petrović Todosijević, "humanizacije odnosa" u društvu, odnosno, upućivalo je na "spremnost države da se suoči sa akutnom socijalnom problematikom, pošto se u sferi politike sistem u Jugoslaviji stabilizovao do sredine pedesetih godina". (182.)

U II. poglavlju autorica se bavi problematikom transporta pomoći, njezina smještaja te mrežom organizacija koje su sudjelovale u razdiobi (zdravstvene, socijalne službe, masovne organizacije, sustav narodnih odbora).

Od niza programa koje je UNICEF provodio u Jugoslaviji autorica analizira nekoliko najznačajnijih i najskupljih. Među njima se ističe program dopunske dječje prehrane, 1948. – 1952., najskuplji program Fonda. Za njega je izdvojeno preko 10 milijuna američkih dolara, što čini polovicu od sredstava UNICEF-a dodijeljenih Jugoslaviji u sklopu 27 programa provedenih do 1971. Nedostatna i nepravilna prehrana

novorođenčadi i djece na selu bila je čest uzrok smrtnosti djece, osobito dojenčadi. Iako su u sustavu zajamčene opskrbe (1945. - 1953.) djeca bila u "privilegiranoj" skupini, pomanjkanje artikala i nepravilnosti i zloupotrebe u distribuciji ostavljala su djecu često bez nužnih namirnica. Također, u slučaju nedovoljnih količina hrane prednost se davala radnicima i vojsci. Stoga, količina utrošenih sredstava Fonda ukazuje kako je alarmantno bilo stanje dječje prehrane. Uz pomoć u osnovnim prehrambenim artiklima, Fond je podupirao utemeljenje školskih kuhinja za djecu školske dobi te mliječnih restorana za predškolsku djecu: 1947. u Jugoslaviji je bilo 1.683 za 140.000 korisnika, a 1953. već 5.508 školskih kuhinja u kojima se hranilo 800.000 učenika. U sklopu mliječnih restorana mlijeko je redovito moglo dobiti 320.000 djece, dobi od 3 do 7 godina. U sklopu programa izgradnje mljekarske industrije (1949. - 1964.) UNICEF je poklonio kompletnu opremu za podizanje: 17 mljekara, 5 postrojenja za proizvodnju mlijeka u prahu, 185 sabirališta mlijeka te dao 145 terenskih kamiona. Program dodjele automobila i drugih prijevoznih sredstava (1948. - 1966.) imao je cilj poboljšati stanje voznog parka domova zdravlja i socijalnih službi i, osobito, pomoći zdravstvenim radnicima u manjim sredinama. U zemlji je, kako zbog ratnih razaranja tako i opće nerazvijenosti, tada vladala izrazita nestašica automobila i drugih prometala. Dodjeljivali su se putnički, sanitetski i terenski automobili te bicikli i motocikli. U ovom programu zloupotrebe su bile najčešće i umanjile su, prema autorici, njegovu stvarnu vrijednost. Nasuprot osnovnoj namjeri, automobili su ostali većinom u gradovima gdje ih je koristilo rukovodstvo državnih socijalnih i zdravstvenih institucija. Za rad na terenu preostalo ih je malo, a i tamo su ih često koristili lokalni moćnici u privatne svrhe. Sanitetska vozila prisvajala je i OZNA pa je dolazak vozila UNICEF-a s oznakom Crvenog križa u nekim mjestima bio popraćen upozorenjima: "Ljudi bježite, auto je sigurno opet stigao da nekog hapsi." (106)

U IV. poglavlju autorica se bavi ulogom dr. Andrije Štampara u razvoju socijalne medicine na području predratne Jugoslavije te načelima zdravstvene politike komunističkih vlasti. Praktična i teorijska dostignuća dr. Štampara, prvog predsjednika Svjetske zdravstvene organizacije (WHO), koristila je i razvijala i nova vlast jer je prihvaćala temeljno polazište socijalne medicine - važnost preventive u očuvanju zdravlja društva. Pri tome je golemu ulogu imalo zdravstveno prosvjećivanje, kao i podizanje zdravstvenih standarda. Za hitno saniranje opće zdravstvene zapuštenosti, osobito u nerazvijenim seoskim sredinama te u kampanjama za borbu protiv nekih zaraznih bolesti, pomoć UNICEF-a je bila od presudne važnosti. Socijalno-zdravstvena slika stanovništva u Jugoslaviji nakon 1945. bila je crna: srednja duljina života 1952. iznosila je 51 godinu dok je u SAD-u, u Švedskoj i na Novom Zelandu bila 65 - 70, opća smrtnost bila je 20% veća nego u navedenim zemljama. Iste godine smrtnost školske djece bila je veća za 20% nego u zapadnoj Europi, pri čemu je smrtnost djece od 1 do 4 godine bila tri puta veća. Godine 1953. djeca do 10 godina čine 21% stanovništva Jugoslavije. O zdravlju se brinulo 7.000 civilnih liječnika, što je značilo da na jednog liječnika dolazi skoro 3.000 stanovnika - dvostruko više no što su bili svjetski standardi. Godine 1952. Jugoslavija je imala 224 bolnice sa 60.000 kreveta, od toga je za djecu bilo raspoloživo 4.300 kreveta. Za 5,4 milijuna djece do 18 godina brinulo se tek 200 pedijatarata. Tih godina trećinu svih umrlih činila su djeca do 14 godina. Stanovništvo, a osobito djeca, u neposredno poratno vrijeme izloženo je zaraznim bolestima: tuberkulozi, endemskom siflisu, trahomu, tifusu, malariji. UNICEF-ov program borbe

protiv tuberkuloze (1948. – 1958.) spasio je desetine tisuća života. Od tuberkuloze je tada godišnje umiralo

32.000 ljudi. Osnovani su antituberkulozni dispanzeri kao specijalističke zdravstvene institucije za sustavnu borbu protiv te bolesti, na svim razinama. Planiralo se do 1951. pregledima i cijepljenjima obuhvatiti 5 milijuna stanovnika tj. svu djecu do 18 godina. Ipak, testirano je 3 milijuna djece i cijepljeno 1,5 milijuna negativnih. Masovan opseg imao je i program suzbijanja endemskog sifilisa (1949. – 1953.) kojim je, pregledima i cijepljenjima penicilinom obuhvaćeno 1,8 milijuna djece. Manjih razmjera bila je akcija suzbijanja mikoze (1949. – 1964.) kada je liječena bolest vlasišta u 50.000 mladih.

U knjizi koja je prikladno ilustrirana ondašnjim fotografijama, niz je podataka i o zdravstvenoj situaciji u Hrvatskoj. Ova monografija bit će korisno štivo svim istraživačima poratnog razdoblja te osobito onima koje zanima povijest društva. Ipak, vrijednost knjige djelomično je umanjena neprimjerenim slijedom u strukturi teksta: poglavlje koje govori o programima Fonda uvršteno je kao pretposljednje, a ono koje se bavi zdravstveno-socijalnom slikom kao posljednje. Za razumijevanje problematike bilo bi puno bolje da su ona uvrštena na početku knjige. Kada bi nakon toga slijedila poglavlja koja se bave odnosom misije Fonda i jugoslavenskih vlasti te zloupotrebama u raspodjeli pomoći, čitatelj bi u logičnom slijedu dobio bolji i cjelovitiji uvid u jednu zanimljivu i temeljito istraženu problematiku.

KATARINA SPEHNJAK

Srđan CVETKOVIĆ, *Portreti disidenata*, Institut za savremenu istoriju i dr., Beograd 2007., 318 str.

Autor ove zanimljive knjige radi u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu i pripada mladom naraštaju srbijanskih historičara (r. 1972.). Dosad je, uz veći broj stručnih članaka, objavio i monografiju *Između srpa i čekića - represija u Srbiji 1944 - 1953* (2006.), te bio koautor knjiga *Velike sile i male države u Hladnom ratu* (2005.) i *Korupcija i razvoj moderne srpske države* (2006.).

Najavljujući svoju knjigu kao prilog proučavanju represije u komunizmu, a ne kao jedno sustavno djelo, autor naznačava osnovni problem u proučavanju ove teme. Represiji prijašnje države u razdoblju prije Drugoga svjetskog rata historiografija je dosad posvetila pažnju, ali teme disidentstva odnosno represije sustava nakon 1945. godine zastupljene su jedino u publicistici. Stoga su svi oni koji žele istražiti problematiku disidentstva i suprotstavljanja režimu suočeni s nedostatkom analitičkih radova kao i mnogim metodološkim i istraživačkim problemima. U prijašnjoj državi o disidentima se nije pisalo, ali im je na Zapadu, zbog hladnoratovske politike, pridavana velika pažnja iako je Jugoslavija imala nešto drukčiji tretman nego druge države u kojima su vladale komunističke partije. Cvetković u prilog ovome posebnom statusu Jugoslavije navodi paradoksalan primjer iz razdoblja osamdesetih godina kada su neke zapadne nevladine organizacije u isto vrijeme predložile kao kandidate za Nobelovu nagradu i Josipa Broza Tita i Mihajla Mihajlova, tada u zatvoru države kojoj je Tito bio na čelu. (11.)

Autor je knjigu podijelio u tri osnovna poglavlja: “Dva veka zatiranja političkih protivnika u Srbiji” (19. - 63.), “Sudbina političkih buntovnika” (65. - 86.), “Apostoli slobode” – u kojima obrađuje sudbine dr. Dragića Joksimovića (89. - 137.), Borislava Pekića (139. - 174.), dr. Dragoljuba Jovanovića (175. - 238.) i Mihajla Mihajlova (239. - 312.). Čitav tekst je ilustriran fotografijama, a na kraju svakog odjeljka o pojedinoj osobi navedena je osnovna literatura te priloženi prijepisi i preslike relevantnih dokumenata. Knjiga je nastala na temelju dostupne – a oskudne literature, časopisa, novina, arhivske građe (Arhiv CK SKJ, arhivi zatvora Zabela i Sremska Mitrovica), memoarskih zapisa i razgovora.

U uvodnom dijelu autor tematizira pojam disidentstva. Uobičajeno se, iako su tu-mačenja veoma raznolika, pod time podrazumijeva jedna posebna politička i kulturna pojava u zemljama realnog socijalizma u razdoblju od 1953. odnosno Staljinove smrti pa do 1989. odnosno rušenja Berlinskog zida. Cvetković smatra boljom jednu širu definiciju koja pod disidentom smatra svakog čovjeka koji je izložen progonu zbog za-laganja za svoje ideje i beskompromisnog opiranja vladajućoj ideologiji i režimu. (13.) Zatim sažima povijesni i društveni kontekst Srbije u novom vijeku, a koji je, prema njemu, odredio budući pristup neistomišljenicima kao neprijateljima. Od stvaranja temelja moderne srpske države pa do kraja 20. stoljeća, društveni život je bio obilježen žestokim političkim obračunima, pri čemu su nacionalna sloboda i osobne ambicije vladara, u pravilu, uvijek stavljane iznad građanskih i političkih sloboda pojedinaca. (19.) Cvetković podsjeća na oštre dinastičke utakmice i kasnije okrutne međustranačke sukobe – gdje se ističe vladavina radikala, koja je u razdoblju od 1887. do 1896. imala 377 mrtvih političkih protivnika, 50 zapaljenih kuća i 70 zapaljenih imanja, raseljena su neka sela, iseljeno oko 60 političkih ličnosti. Dvadeseto stoljeće, započeto ubojstvom kralja i kraljice odnosno djelovanjem organizacije Crna ruka, okarakterizirano je važnom ulogom vojnog faktora u politici, a čemu su pridonijele teške socijalne prilike, kao i česti ratovi.

Koncept političkog delikta kao “privilegirano”, nastao u 19. stoljeću, sužavan je sve više u Europi 20. stoljeća, a osobito se to pojačalo nakon Prvoga svjetskog rata odnosno nakon pobjede Oktobarske revolucije. Nije bila riječ samo o prvoj zemlji socijalizma kojoj su smetali politički oponenti, nego je do promjena došlo i u liberalno-demokratskim državama, uplašeni komunizmom i fašizmom. Slično se dogodilo, navodi Cvetković, i nakon Drugoga svjetskog rata, kada je u atmosferi hladnog rata Velika Britanija npr. postupno ukinula većinu privilegija političkih zatvorenika, utemeljenih daleke 1877. Ipak, ta sužavanja privilegija u zemljama demokratske tradicije nisu znatnije utjecala na slobodu političkog djelovanja, ali u zemljama s malom ili bez ikakve tradicije demokratskih institucija kao što je npr. jugoistočna Europa, to je imalo porazne posljedice. Stvaranjem zajedničke države (Kraljevine SHS/Jugoslavije) politički obračuni su se još više pojačali jer su na sceni i srpsko-hrvatski antagonizmi i komunistički pokret. Represija režima se uvećala te Cvetković u prilog tome navodi da je u razdoblju 1922. - 1937. izrečeno 298 smrtnih kazni, od toga 100 za političke delikte, pri čemu je većina pripadala komunisti. Ipak, kaže Cvetković, oni koji su zbog političkog djelovanja bili osuđeni na tamnicu, nisu tamo nailazili na loš tretman: imali su posebne ćelije i mogućnost obrazovanja. Uz komuniste bilo je i mnogo drugih političkih osuđenika, npr. ustaša, ali prema autoru “broj političkih zatvorenika i stanje ljudskih prava, kao i uslovi u samim zatvorima, neuporedivi su sa stanjem u poslerat-

nom periodu". (36.) Osobito je strašno stanje bilo do 1950. godine. Cvetković navodi primjer Kazneno- popravnog doma Zabela gdje je u razdoblju 1945. - 1951. bilo čak 42.000 zatvorenika – koliko ih je ukupno bilo u ljedećih pola stoljeća! Bilo je to vrijeme terora prema kolaborantima, pri čemu je on imao i ideološko-revolucionarnu boju jer su komunisti u cilju stabilizacije režima i uklanjanja političkih protivnika primijenili zakonodavstvo za zaštitu poretka, a čije je obilježje bilo "širina, neodređenost i strogost krivične represije za delikte protiv države". (44.) Relativna liberalizacija sustava početkom pedesetih donijela je u ovom području promjenu metoda djelovanja i bolje uvjete u zatvorima. Prema autoru, djeluje se više preventivno, "političko nasilje postaje sofisticiranije, racionalnije, postaje instrument unutrašnje politike/održanja monopola vlasti/", kao i vanjske politike ("očuvanja imidža zemlje liberalnog komunizma"). (53.) Odnos režima prema "unutarpartijskim" oponentima bio je, prema autoru, znatno blaži nego prema "građanskim elementima" – npr. Aleksandar Ranković, Marko Nikezić, Mika Tripalo, Savka Dabčević Kučar, Latinka Perović, Dobrica Ćosić, samo su partijski kažnjeni, a takav tretman djelomično je vidljiv u slučaju Milovana Đilasa, koji je tek nakon sustavnoga disidentskog rada zatvorski kažnjen. Na represiju jugoslavenskog sustava, osim osobnih interesa partijskog vrha u cilju održanja monopola utjecali su i drugi faktori, s obzirom na njezinu etničku, vjersku i administrativnu heterogenost kao i specifičan vanjskopolitički položaj između dvaju blokova. Nastojala se uspostaviti tzv. ideološko-politička globalna ravnoteža u odnosu na oponente sustava, tj. pogoršanje (poboljšanje) odnosa s jednim vojnopolitičkim blokom značilo je i progon (amnestiju) određenih skupina i pojedinaca ("lijeva" ili "desna" opozicija). Prema Cvetkoviću, djelovalo je to i u obrnutom smjeru: slamanje srbijanskih liberala i "hrvatskog proljeća" prošlo je s potporom SAD-a i SSSR-a. U to je vrijeme na Zapadu slab interes za sve jugoslavenske disidente, malo im se posvećuje pažnja za razliku od npr. sovjetskih. Dodatni argument ovoj tezi jest i činjenica da program Slobodne Europe nije emitirao poseban program za prostor Jugoslavije sve do 1994. godine. U zemlji, vladajuća garnitura je u odnosu prema disidentima i protivnicima nastojala ostvariti i međurepubličku ravnotežu, što je značilo da je nakon progona u jednoj republici, osobito na relaciji Hrvatska-Srbija, slijedio progon i u drugoj. Također, pazilo se pri tome i na vjersku te nacionalnu ravnotežu (osobito odnosi u Bosni i Hercegovini).

Cvetkovićev izbor četiriju ličnosti rukovođen je s nekoliko elemenata: raznoliko životno iskustvo, erudicija, tolerancija, čvrsta liberalno-demokratska uvjerenja, moralnost i načelnost u politici – "prava koja su tražili za sebe nisu nijednog trenutka osporili drugima". (14.)

Dr. Dragić Joksimović, odvjetnik, član Demokratske stranke, poslanik PNS DFJ, bio je žestoki kritičar nove vlasti. Kao odvjetnik, branio je pripadnike tzv. Grolove omladine, Nacionalno revolucionarne srpske omladine te Dražu Mihailovića i još 24 predstavnika vojno-polijskih okupacijskih vlasti. Uhićen je 1949., osuđen na tri godine zatvora gdje je i umro 1951.

Borislav Pekić, kasnije književnik, neposredno nakon rata bio je član javnih i ilegalnih demokratskih i protokomunističkih omladinskih skupina i kružoka. Osuđen je 1949. u dobi od 19 godina kao pripadnik "reakcije" odnosno član Saveza demokratske omladine Jugoslavije na deset godina zatvora. Pomilovan je 1953. Kasnije je napisao niz vrijednih knjiga, npr. "Godine koje su pojeli skakavci".

Dr. Dragoljub Jovanović, predratni sveučilišni profesor, odvjetnik i poslanik opozicionog Saveza zemljoradnika, kasnije Narodne seljačke stranke, zatvorski je osuđivan za kritiku režima i u Kraljevini. Nakon 1945. ušao je u Narodnu frontu, ali je kritički djelovao u Skupštini FNRJ do 1947. kada je osuđen na zatvorsku kaznu do 1955.

Mihajlo Mihajlov, asistent Filozofskog fakulteta u Zadru, zbog "verbalnog delikta" osuđen je uvjetno 1964., a nakon pokušaja pokretanja opozicijskog glasila i "zadarske deklaracije" osuđen je 1966. na četiri godine zatvora. Zbog objavljivanja u inozemstvu osuđen je opet 1974., na tri godine. Zatim je u SAD-u ostvario sveučilišnu karijeru i nastavio zagovarati demokratske promjene u Jugoslaviji.

KATARINA SPEHNJAK

Mitja FERENC, *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*, Muzej novejše zgodovine, Celje 2005., 124.; Mitja FERENC, Želimir KUŽATKO, *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji*, Počasni bleiburški vod, Zagreb, Zagreb 2007., 199.

Posljednjih dana u hrvatskom tisku često nailazimo na ime slovenskog povjesničara dr. sc. Mitje Ferenca, člana Komisije za uređenje pitanja prikrivenih grobišta Vlade Republike Slovenije. Razlog tomu su istraživanja koja je spomenuta komisija provodila ovog kolovoza na području masovne grobnice Tezno u Mariboru. Ako se prisjetimo 1999. godine, otkopan je dio protutenkovskog rova u Teznom i u samo 70 metara širine ekshumirano je 1.179 osoba. Zadnja sondiranja utvrdila su postojanje grobnice na tri različite lokacije u ukupnoj dužini od otprilike 950 m. Širina zasutoga rova iznosi 3 - 4 m, a posmrtni ostaci leže na dubini 1 - 1,5m. Ako ove brojke usporedimo s prijašnjim iskapanjima, dolazimo do otprilike 15.000 žrtava. Ovaj podatak, iznimno važan za hrvatsku javnost, pa samim time i za hrvatsku historiografiju, potaknuo me da prikažem i ostale zanimljivosti koje se kriju iza ova dva nedavno objavljena naslova.

Prva knjiga (fotomonografija) *Prekrito in očem zakrito* objavljena je u povodu 60. godišnjice završetka Drugoga svjetskoga rata. U niz manjih poglavlja donosi nam podatke o tadašnjim nastojanjima i rezultatima *Komisije RS*, koja je do tada na području Slovenije evidentirala oko 400 masovnih grobnica. U istraživanja su osim poratnih grobnica uključene sve skrivene grobnice poginulih tijekom rata i u posljednjim bitkama.

U uvodnom dijelu autor daje prikaz završnice Drugoga svjetskoga rata i snaga koje su se tada našle na slovenskom području. Povlačeći se prema Austriji, dio snaga zarobljen je na području Slovenj Gradec – Dravograd, dok je dio izručen jedinicama Jugoslavenske armije nakon što je pristigao do Bleiburškog polja. Dio zarobljenika koji je izbjegao okruženje, prebačen je u saveznički logor Viktring (Vetrinje), te kasnije izručen. Jedna skupina vraćana je preko Podgorja (Maria Elend) do Šentvida kraj Ljubljane, a druga preko Bleiburga, Slovenj Gradeca do logora Teharje. Pri ulasku u logore, zarobljenici su razvrstavani u skupine A, B i C. Oni koji su pripali u skupinu C, najvećim dijelom bili su likvidirani u jednoj od masovnih grobnica.

Pokušavajući objasniti moguće uzroke ovakvih događaja, autor navodi okupaciju, kolaboraciju i općeniti otpor tijekom rata, te nastojanja nove vlasti da se riješi mogućih neprijatelja. No, ujedno naglašava da to ne znači da se zločini nisu dogodili i da su se nastojali prešutjeti. Slijedilo je “brisanje”, ali glas onih koji su preživjeli ostavio je trag u mnogobrojnim svjedočanstvima. Pitanja pojedinaca, poput Edvarda Kocbeka i Spomenke Hribar, odzvanjala su u vremenu “tišine”. *Komisija RS* za evidentiranje grobnica osnovana je 1990., no nužno potrebna uključenost države prisutna je tek od 2001. godine, kada je otkrivena masovna grobnica u Gornjoj Bistrici.

Pripremajući evidentiranja nailazilo se na mnoge probleme, koji se uglavnom odnose na manjak dokumenata, te postojanje samo nepouzdanih sjećanja. Trebalo je odrediti lokaciju i veličinu grobnice, te identifikaciju žrtava. Tek postojanje jednog dokumenta za općinu Slovenska Bistrica svjedoči da je poslijeratna vlast vodila točnu evidenciju o masovnim grobnicama.

Masovne grobnice mogu se razvrstati u četiri osnovne skupine. Najbrojnije su jame koje su zarobljenici morali sami iskopavati i nalaze se svuda po Sloveniji. Drugu skupinu čine rudarska okna i skloništa (npr. Sv. Barbara kraj Laškog i Stari Hrastnik). U treću skupinu ubrajaju se protutenkovski rovovi koji su već bili iskopani (npr. Tezno, jarak kraj Celja i dr.), dok posljednju skupinu čine kraški ponori, koji su nerijetko lako dostupni. Veliki dio grobnica prekriven je smećem, dok ih je dio ispražnjen. Što se tiče narodnosti žrtava, grobnice su razvrstane prema usmenim izvorima i podacima dostupnim iz literature, pa su tako i podaci prilično okvirni. Dodatni problem je pitanje jesu li iskopani ostaci pripadali vojsci ili civilima. Dotadašnja istraživanja upućuju da je na području Slovenije najveći broj vojničkih grobnica, dok za slovenske žrtve, prema broju, prevladavaju civilne grobnice, a vojničke su masovnije po broju žrtava.

Najveće grobnice na području Slovenije svakako su: obje provalije na Kočevskom Rogu (jama pod Macesnovom Goricom s pretežno slovenskim žrtvama i Jama pod Krenom s pripadnicima Hrvata, Srba, ali i drugih nacionalnosti), Stari Hrastnik (četnici i slovenski domobranci), grobnice u Bistrici na Sutli, u Krakovskoj šumi i u Poljani, te jarak Tezno u kojem su većinom Hrvati. Veće grobnice su i Košnica kraj Celja, Žančani, Lancovo, Mošnje i dr. Najviše grobnica (120) s ostacima njemačkih vojnika (oko 1.300 osoba) nalazi se na području Ilirske Bistrice.

Gotovo niti jedna od navedenih grobnica nije uređena, a nakon 1990. one su označene različitim znakovljem, najčešće križem. Uz potporu države uređeni su Memorijalni park Teharje i kapela u Kočevskom Rogu. No, barem dvije trećine skrivenih grobnica ostale su potpuno neobilježene. Stoga i sam autor zaključuje kako je ostalo još mnogo nepoznanica koje čekaju svoje odgovore. Koliko su u iduće dvije godine napredovala istraživanja, pokazat će trojezična fotomonografija (na hrvatskom, slovenskom i engleskom) *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji*, u kojoj se navodi da je do kraja 2006. na području Slovenije popisano 512 lokacija skrivenih grobišta.

U uvodnom dijelu knjige dr. sc. Dražen Živić navodi da se i danas pri spomenu bleiburške tragedije i križnog puta javljaju mnogobrojni prijevori koji izazivaju političke, društvene i nacionalne podjele. Osvrćući se na neka još otvorena pitanja iz neposredne završnice Drugoga svjetskoga rata, navodi kako je već i prije završetka ratnih operacija pobjeda savezničke koalicije bila očekivana. Postupno napredovanje Crvene armije i partizanskih jedinica izazvalo je povlačenje snaga Trećeg Reicha, koje

su pratile i Oružane snage Nezavisne Države Hrvatske (OS NDH). S vojskom se povlačio i veći broj civila, koji su iz straha pred "oslobođenjem" bježali iz raznih krajeva Hrvatske i Bosne i Hercegovine prema Zagrebu. Otuda, nakon donesene odluke o povlačenju, kolone su krenule prema Saveznicima u Koruškoj. Bez valjane pripreme i vodstva kolone su se uskoro, na širem području Slovenije, našle u okruženju jedinica JA. Dio ih je pristigao 15. svibnja na Bleiburško polje, gdje su nakon pregovora izručeni partizanima. Izbjeglice koje su se uspjele probiti do savezničkih logora, također su naknadno izručene. Sve ih je dočekala ista sudbina – dugotrajni put povratka, ponižavanja, mučenja, logori, likvidacije i konačno masovne grobnice. Koliko je osoba stradalo u ovim događajima, ni danas nije poznato, no možda nam manji dio mozaika otkrije upravo ova knjiga.

U poglavlju naslovljenom *Evidentiranje prikrivenih grobišta Hrvata u Republici Sloveniji*, Mitja Ferenc i Želimir Kužatko donose nam tekst o radu i zadacima Komisije RS. U evidenciji svakoga grobišta možemo naći 29 podataka. U prvoj skupini su identifikacijski podaci (imena grobišta), u drugoj su podaci koji opisuju grobište (vrsta grobišta, nacionalnost i status žrtve), a treću čine informacije o lokaciji grobišta. Ako se prisjetimo podjele grobnica, možemo navesti kako je do sada evidentirano 16 protutenkovskih rovova (u svima bi mogli biti Hrvati), 90 kraških ponora, 10 rudarskih okna i skloništa. Do kraja 2006. utvrđeno je: "118 grobišta s Nijemcima, 113 sa Slovincima i 85 s hrvatskim žrtvama." (35.) No, Hrvata ima i u zajedničkim grobnicama, kao i među žrtvama čija nacionalnost još nije utvrđena (njih 129). Veliki napredak u istraživanju uslijedio je 2006. godine, kada su izvršena iskapanja grobišta u Lovrenškoj Grapi i Lescama, te Škofjoj Loki. Osim toga, sondirana su i grobišta u Kidričevu, Škofjoj Loki i na Pohorju. Iste godine iskopano je 88 posmrtnih ostataka iz Brezna kraj Konfina (Kočevje), među kojima je najviše ranjenika, a identificirano je i 26 hrvatskih vojnika.

Grobnice hrvatskih vojnika i civila nalaze se uz cijeli put povlačenja. Najviše masovnih grobnica evidentirano je u Celju i okolici. Sustavno je pretražen dio rova u Zgornjoj Hudinji u kojoj je pronađeno 40 žrtava, te grobište Klukec. Masovne grobnice nalaze se uz glavnu cestu iz Velenja prema Slovenj Gradecu (u blizini Gornjeg Doliča); u okolici Kamnika i Kamniške Bistrice, u Jevniku, Bistrici ob Sotli, okolici Krškog, te uz cestu prema Laškom. Dio zarobljenika, njih 800 do 1000, među kojima je i dio hrvatskih domobrana, vraćeni su iz savezničkih logora i većinom likvidirani u Brezarjevju ponoru (breznu). U javnosti je poznat i Crngrob, gdje su ubijeni članovi vlade NDH, te nekoliko manjih grobnica. Postoji još nekoliko mjesta na kojima bi mogla biti hrvatska grobišta, no, kad prijenosi i sondaže postanu dio sustavnog rada ozbiljnih državnih tijela, moći će se vjerodostojno govoriti o broju žrtava i njihovoj vrsti. Na kraju poglavlja navodi se kako je od 93 grobišta za koje se smatra da su počivališta Hrvata, samo 39 označeno.

Iduće, veće poglavlje *Popis evidentiranih prikrivenih grobišta u Republici Sloveniji* donosi nam tablične prikaze evidentiranih grobnica, s podacima o kategoriji grobišta, mjestu gdje se nalazi, označenosti grobnice, narodnostima koje prevladavaju, te pouzdanosti podataka. (56.-67.) Detaljan pregled masovnih grobnica Hrvata na području Slovenije prezentiran je u idućem poglavlju. Abecednim redom navode se grobišta, kraći opis njihova položaja te, ako postoje, brožčani pokazatelji. Primjerice, iscrpan sadržaj odnosi se na grobnicu Crngrob, gdje se uz pomoć arhivske građe i sjećanja

moгу navesti imena nekolicine osoba koje su 25. svibnja na tom mjestu strijeljane. Uz podatke o grobnicama priložen je i opsežan, raznoliki fotomaterijal (fotografije, katastarske i geodetske karte, nacrti, faksimili dokumenata) koji doista upotpunjuje sve navedeno. (70.-183.)

Završni dio knjige čine *Pogovor*, u kojem dr. sc. Spomenka Hribar s mnogo pijeteta i topline razmišlja o našoj "razgrnutoj" povijesti, njezinim pitanjima i nepoznicama (186.-187.), *Izbor iz literature, Životopisi autora i urednika*, te *Izvadci iz recenzija*.

Obje knjige opremljene su osim navedenim fotomaterijalima i mnogobrojnim kartama o povlačenju, putovima povratka, te masovnim grobnicama na području Slovenije.

I na kraju što reći? Kao što se u pogovoru navodi, fotografije obično služe da se prisjetimo nekih lijepih trenutaka, da iz sjećanja izvučemo ono što nam je drago. Za razliku od toga, ova fotomonografija otvara nam dugo skrivena grobišta. No, predmeti pronađeni u njima svjedoče o postojanju života. Iako je taj život u svibnju 1945. malo vrijedio, nakon 60 godina ostaje nam obveza da dokažemo drukčije. I upravo ove dvije fotomonografije to zorno svjedoče.

MARTINA GRAHEK RAVANČIĆ

Giacomo SCOTTI, *Krik iz fojbe*, Adamić, Rijeka 2008., 295 str.

Iako se o istarskim fojbama (jamama) iz hrvatskih dnevnih novina posljednjih godina može relativno mnogo toga iščitati, počevši od kolumni i komentara do reagiranja na vijesti koje nam dolaze iz slovenskih, a napose talijanskih medija, tek je ove godine u Hrvatskoj, na hrvatskom jeziku, objavljena monografija *Krik iz fojbe* koja se bavi tim kompleksnim pitanjem. Knjiga je rezultat istraživanja poznatog pripovjedača, pjesnika, esejista i književnog prevoditelja, možemo napomenuti građanina (i) Italije i Hrvatske, Giacomu Scottija.

Autor je stručnom literaturom i usmenim svjedočanstvima pokušao povezati složene uzročno-posljedične veze koje su dovele do tragedije i ubojstava nekoliko stotina Istrana, najvećim dijelom fašista nakon sloma fašističke Italije 8. rujna 1943. godine. U uvodu autor ističe da je svojim istraživanjem želio "pružiti nove pisane dokaze u tumačenju događaja koji su se zbili u Istri od rujna do listopada 1943., u razdoblju između kapitulacije Italije u Drugom svjetskom ratu i njemačke okupacije (...) jer se krvavi događaji koji se podrazumijevaju pod imenom fojbe nisu ponovili u Istri nakon 1943. godine". Knjiga je podijeljena u dvije cjeline; prva je posvećena opisivanju međuratnoga diskriminacijskog djelovanja fašizma u Istri i zatim talijanskoj kapitulaciji i antifašističkoj odmazdi koja je uslijedila, dok se druga bavi uglavnom usporedbom podataka koje donose talijanski, slovenski i hrvatski povjesničari o broju žrtava fojbi.

Scotti je djelo započeo vrlo opširnim nabranjem međuratnih fašističkih nedjela smatrajući da je za pravilno shvaćanje fenomena istarskih fojbi nužno objasniti događaje na istarskom poluotoku između kraja Prvoga i početka Drugoga svjetskog rata. S tim u vezi autor opisuje i analizira mnogobrojne fašističke mjere sa svrhom denacionalizacije, odnosno nasilne talijanizacije Istre; od promjena prezimena do političkih progona, pa sve do osnivanja koncentracijskih logora na Kvarneru 1941. i 1942. godine.

Među manje-više poznatim činjenicama, obogaćenim citatima visoko pozicioniranih istarskih i riječkih dužnosnika tog vremena, kao i mišljenjima današnjih povjesničara čija istraživanja gravitiraju istarskom području, čitatelj saznaje i mogući izvor ideje o fojbama kao tragičnim mjestima u kojima završavaju neistomišljenici i politički neprijatelji. O čemu je riječ? Naime, u dvjema pjesmama, od kojih je jedna mjesto našla u čitanci za osnovne škole Julijske krajine, spominju se fojbe s ciljem zastrašivanja neprijatelja (“Djeco moja, onaj tko uvrijedi Pazin platit će to; na dnu Fojbe završit će sigurno”), pa Scotti primjećuje da sama ideja bacanja nepodobnih u fojbe pripada međuratnim fašistima. Kao potvrda tog zaključka pomalo digresijski slijede primjeri ratnih žrtava fašističkog i nacističkog terora, koji su također bačeni u fojbe. Na žalost, takvi primjeri temelje se na usmenim svjedočanstvima, koja, iako vrijedan, nisu vjerodostojan povijesni izvor. U monografiji se Scotti često koristi upravo usmenim izvorima koji (i)pak pridonose dinamici i zanimljivosti teksta.

Navedene represivne i nasilne fašističke mjere koje su kulminirale početkom Drugoga svjetskog rata dovele su do masovnog narodnog ustanka Istrana nakon kapitulacije Italije 8. rujna 1943. godine, koja je “u jednakoj mjeri zahvatila talijansko stanovništvo u obalnim središtima kao i hrvatsko i slovensko u unutrašnjosti”. U sljedećim danima veći je dio talijanske vojske predao ustanicima oružje, a tisuće raštrkanih vojnika potražile su utočište po istarskim selima, od kojih su se mnogobrojni pridružili pobunjenicima. Tih nekoliko dana čitava je Istra, osim Pule, Vodnjana, Fažane i brjunskih otoka, koje su neposredno nakon pada fašizma okupirali Nijemci zahvaljujući raspuštanju talijanskih vojnih komandi, potpala pod vlast ustanika/partizana. S 12. rujnom započela su uhićenja osoba usko povezanih s fašizmom, a koncentrirala su se ponajprije na području Pazina, Rovinja, Poreča, Žminja i Labina gdje su postavljeni partizanski štabovi. Oslanjajući se na istraživanje povjesničara Guida Rumicija autor navodi kako je nakon uhićenja slijedilo ispitivanje, pretres, oduzimanje dobara, kratki proces, strijeljanje i bacanje u fojbe. Među uhićenima je bilo “(...) fašističkih visokih dužnosnika i aktivista, načelnika, općinskih sekretara, nastavnika, poštanskih i željezničkih službenika (...)”, ali i “(...) onih koji nisu snosili neku određenu političku krivnju, niti su pristali uz režim, nego su bili žrtve osobnih osveta pojedinih doušnika koji su taj težak povijesni trenutak koristili kao izgovor kako bi izravnali stare nesredene račune”. Djelovanje narodnih sudova bilo je regulirano dekretom Ureda za administraciju i sudstvo Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske, objavljenog 2. kolovoza 1943. godine. Međutim, do provođenja sudskih procesa koje je u svojim direktivama preporučivao ZAVNOH, često nije došlo jer, prema stajalištu povjesničara Antuna Girona, u gerilskom ratu s nadolazećim nacističkim snagama nije bilo vremena pa se pribjegavalo bržim rješenjima. Baveći se nacističkom “akcijom čišćenja Istre”, a prema podacima koje su objavile novine *Ultime Notizie* od 11. listopada 1943., autor dolazi do zaključka da je smrtno stradalo 5.216 istarskih antifašista u prethodnih nekoliko tjedana. Završetkom akcije čišćenja njemačkih trupa započela je fašistička odmazda manifestirana paljenjem istarskih i kvarnerskih sela, strijeljanjem civila i odvođenjem u koncentracijske logore.

Scotti je u izvještajima i dnevnicima suprotstavljenih snaga tragičnih rujanskih i listopadskih dana upozorio na više perspektiva, vrlo korisnih pri stvaranju slike o dinamičnim usporedbama statističkih podataka, o područjima sukoba zaraćenih strana, te o ljudskim gubicima. S tim u svezi prikazan je izvještaj partizanskog obavještajca

Zvonka Babića, izvještaj prof. Nikole Žica za obavještajne službe Ministarstva vanjskih poslova NDH, dnevnik talijanskog antifašista Elia (Giorgia) Privileggiija, te dnevnik poznatog komunista Dušana Diminića kojemu je posvećeno najviše prostora, a koji progovara i o još uvijek nedovoljno istraženom pitanju odnosa hrvatskih i (marginaliziranih) talijanskih komunista oko političkih pitanja NOB-a na istarskom poluotoku.

Druga cjelina knjige posvećena je pregledu i usporedbi historiografskih analiza i teza o provenijenciji i broju poginulih u fojbama, a započinje izjavama političkih dužnosnika i književnika o tim pitanjima, danim krajem prošlog i početkom ovog stoljeća. Scotti nakon prikazivanja rezultata istraživanja talijanskih, slovenskih i hrvatskih povjesničara zaključuje da “broj žrtava istarskog ustanka iznosi između 400 i 570, uračunavši i *nestale* čija tijela nisu nikada pronađena”. Nadalje, iz popisa žrtava koji je 1989. godine objavio riječki povjesničar Antun Giron, a u kojem je nabrojeno 237 žrtava, kao i iz popisa koji donosi franjevac Flaminio Rocchi, Scotti smatra da u polovici slučajeva, unatoč talijanizaciji, sama prezimena otkrivaju hrvatsko podrijetlo, te da stoga treba naglasiti da nisu samo Talijani bili žrtve slavenokomunista. Također, čitateljstvo se upozorava na to da su neka imena na Gironovu popisu, nastalom prema povijesnom dokumentu, neosnovano zapisana; nekoliko Rovinjaca poginulo je, naime, “tek” kasnije tijekom 1944. i 1945. godine. Upravo oko točnog broja žrtava, datacije i mjesta pogubljenja Scotti polemizira s franjevcem Flaminijem Rocchijem i njegovim djelom *Lesodo dei 350 mila Giuliani Fiumani e Dalmati* (Progon 350 tisuća julijskih Riječana i Dalmatinaca). Jednadžbu koja se sastoji od žrtava Talijana i krvnika Slavena pisac odlučno odbija, vidjevši u takvom razmišljanju desničara (talijanskih, op. a.) izazivanje mržnje i instrumentalizaciju žrtava u svrhu interpretacije po kojoj je riječ o nacionalnom genocidu. O ubojstvu mlade učiteljice, provincijske tajnice *Gioventu Universitaria Fascista* (Fašističke sveučilišne mladeži) Norme Cossetto, primjericice, napisano je stotinu članaka, pa čak i knjiga. Po njoj su nazvane razne udruge, klubovi i škole u Italiji, a 2006. godine posmrtno joj je dodijeljena Zlatna medalja za hrabrost, najveće talijansko civilno i vojničko odlikovanje. Pri kraju drugog dijela knjige autor se osvrće i na zločine pojedinih partizana u Istri za vrijeme narodnog ustanka. Na samom kraju Scotti precizno sumira svoja razmišljanja i poglede te zaključuje da je među ubijenima u razdoblju istarskog ustanka bio i nemali broj nedužnih, žrtava mržnje, nezadovoljstva i osobnih osveta, ali većinom su uhićenici “koji su prošli kroz ubrzane procese, ubijeni i bačeni u fojbe ne zato što su bili Talijani (neki sigurno i zbog te jednostavne činjenice), nego zato što su počinili nasilna djela i nepravde tijekom dvadesetogodišnje vladavine ili zato što su se ogriješili kolaboracioniranjem i špijuniranjem u korist njemačkih osvajača na početku ustanka”. Napominje također da su među ubijenima bili i mnogobrojni Hrvati, dok su neki od ubojica fašista zapravo po nacionalnosti također bili Talijani. U “Dodatku” autor donosi priče preživjelih Istrana koji se svaki na svoj način sjećaju toga tragičnog vremena, a uz te dodatke monografija sadrži i fotodokumentaciju “Crni i Crveni zločini (1941.-1947.)” s krajnje potresnim fotografijama tragične istarske ratne zbilje.

Knjiga *Krik iz fojbe*, Giacoma Scottija, prva takve tematike u Hrvatskoj daje pregled uzročno-posljedičnih veza koje su dovele do velike rujanske tragedije 1943. godine u kojima su ubijene stotine Istrana i Istranki. Iz priloženih, mnogobrojnih podataka, ali i zbog velikih razlika u razmišljanjima talijanskih, slovenskih i hrvatskih intelektualaca i povjesničara, te posebno političara o fojbama i žrtvama koje se nalaza u njima jasno

je, kao što Scotti na više mjesta upozorava, da će biti još puno riječi. Djela poput ovoga imaju svoju težinu, ali pravu će ocjenu dobiti tek nakon budućih znanstvenih istraživanja hrvatske (i strane) historiografije, i rezultata utemeljenih na primarnim povijesnim izvorima uz razrađen metodološki okvir.

MILAN RADOŠEVIĆ

Anto BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća. Svećenici-mučenici Crkve u Hrvata*, Zagreb 2007., 1.019 str.

Don Anto Baković, dijecezanski svećenik Vrhbosanske nadbiskupije, rođen je 1931. godine u Goraždu, Bosna i Hercegovina. Odabravši svećeničku službu, svojim životnim pozivom trudio se poboljšavati duhovno i materijalo stanje svojih vjernika. Zbog svojih riječi i djela tijekom svojega pastoralnog djelovanja postao je trn u oku komunističkome režimu Jugoslavije te je čak četiri puta osuđivan na kazne zatvora, provevši ukupno više od deset godina iza rešetaka.

Navedeni detalji iz autorova života usmjerili su i njegovo pisanje te je, uz veliki angažman vezan uz demografsku problematiku, značajan dio svoga djelovanja usmjerio prema istraživanju žrtava komunizma u Jugoslaviji. Odmah nakon pada kumunizma upustio se u vrlo zahtjevan rad na istraživanju žrtava toga totalitarnog režima. Pritom je svoju istraživačku pažnju posvetio svećeničkim žrtvama Katoličke crkve, ali i laičkima.

Prvi plod svojih istraživanja objavio je u knjizi *Svećenici žrtve rata i poraća 1941-1945 i dalje*, 1994. godine. U tom djelu je ukratko prikazao broj žrtava i njihove krvnike. Tako je naveo ukupno 601 žrtvu. Od komunista je stradalo 488 osoba: 299 za vrijeme rata, 118 nakon rata, 59 na Bleiburgu i križnom putu te 12 na odsluženju vojnog roka u JNA. Od preostalih 113 žrtava: 43 je ubijeno četničkim postrojbama, 11 od njemačke vojske, 3 od talijanske vojske, 27 u angloameričkom bombardiranju, 2 od ustaških, 1 od domobranskih, 16 od bolesti tifusa, dok za njih 7 smrt nije rasvijetljena.

Prilikom svojih istraživanja te pisanja izabrao je tri metodološka pristupa. Izvore je ponajviše crpio iz pisanih i usmenih svjedočanstava, nastojeći ih potkrijepiti gdje god je to trenutno bilo moguće, podacima iz dokumenata do kojih je teško dolazio, dok su mu dokumenti iz beogradskih arhiva uglavnom bili nedostupni. Postoji, dakle, mogućnost daljnjeg, šireg i detaljnijeg istraživanja ove tematike uz pomoć novih arhivskih dokumenata. Kriterij po kojem je neku osobu označio žrtvom, odnosno mučenikom, temeljio je na njemačkoj historiografiji u istraživanju identične tematike u Njemačkoj. Mučenicima su označeni kako neposredne, tako i posredne žrtve, jer su osobe nastradale od posljedica ratnih djelovanja jednako tako žrtve kao i osobe koje su nastradale tijekom ratnih djelovanja. Pri izboru geografske odrednice Baković je u, hrvatski martirologij, uvrstio krajeve u čijim crkvenim pokrajinama glavnu ili najznačajniju ulogu čine vjernici i svećenstvo hrvatske narodnosti. Zbog tih razloga je u Martirologij uvrstio svećenstvo iz Bosne i Hercegovine, Srijema, Kotora, Kosova, Bačke, Banata, Crne Gore, čak i iz Mariborske biskupije. U Martirologiju je ranije broj od 601 povećan na 663 žrtve, a u dodatku, još dodan – Jadran Karađole.

Sadržaj knjige podijeljen je na sedam poglavlja, uz uvod u kojem su ukratko nabrojene žrtve po dijecezama i redovničkim zajednicama, i dodatak u kojem su prikazani statistički pokazatelji o načinu stradanja žrtava te usporedbe sa sličnim stradanjima u drugih naroda u široj regiji. U sedam poglavlja žrtve su podijeljene na: biskupe, svećenike, svećenike – tifusare (preminule od posljedica tifusa), bogoslove, sjemeništare, časnu braću (laici u crkvenim redovima) i časne sestre.

U prvom poglavlju prikazano je mučeništvo četiriju biskupa: umirovljenoga dubrovačkog biskupa mons. dr. Josipa Marije Carevića, banjalučkoga biskupa mons. dr. Dragutina Čelika, zagrebačkoga nadbiskupa bl. Alojzija kardinala Stepinca te križevačkoga biskupa mons. prof. dr. Janka Šimraka. Zatim je sljedećih šest poglavlja posvećeno 505 svećenika (dijecezanskih i redovničkih), 17 svećenika (dijecezanskih i redovničkih) preminulih od bolesti tifusa, 50 bogoslova, 38 sjemeništara – njima pridodan i Jadrana Karadole u dodatku knjige, 17 časne braće (laika u crkvenim redovima) te 31 časnoj sestri.

Na kraju, u dodatku knjige, ukratko je prikazan način stradavanja žrtava. Tako su 240 usmrtili partizani (u ratu), 263 komunističke jugoslavenske vlasti (nakon rata), 12 je usmrćeno na odsluženju vojnog roka u JNA, 43 su ubile četničke postrojbe, 16 njemačke postrojbe, 2 talijanske postrojbe, 32 je poginulo u angloameričkom bombardiranju, 11 su ubile vlasti NDH, 5 Crvena armija, 4 vlasti Kraljevine Jugoslavije, 4 komunisti u Albaniji, 9 srpske i 3 bošnjačke postrojbe u Domovinskom ratu te su njih 17 umrli od tifusa, dok je u 8 žrtava uzrok smrti nepoznat. Zatim su prikazane okolnosti pod kojima su žrtve lišene života te je tako 109 ubijeno bez suda, 338 mučeno i ubijeno, 80 osuđeno na smrt i smaknuto, 72 umrlo, 53 poginulo, 4 otrovano. Na kraju je prikazana usporedba žrtava s onim u zemljama regije, koje su na sličan način i u sličnim okolnostima izgubile život te je zaključeno kako su žrtve Crkve u Hrvata razmjerno najveće.

Tablica br. 1.: žrtve prema dijecezanskoj pripadnosti.

(Nad)biskupija	Žrtve	(Nad)biskupija	Žrtve	(Nad)biskupija	Žrtve
Zagrebačka	78	Zadarska	14	Vrhbosanska	39
Đakovačko-srijemska	30	Splitsko-makarska	27	Banjalučka	25
Križevačka	12	Šibenska	11	Mostarsko-duvanjska	20
Riječka	12	Hvarska	8	Subotička	17
Porečko-pulska	14	Dubrovačka	17	Banatska	11
Krčka	4	Kotorska	3	Mariborska	7
Gospičko-senjska	18	Barska	4	Kosovo	7

Tablica br. 2.: žrtve prema pripadnosti redovničkim zajednicama.

Crkveni red	Žrtve	Crkveni red	Žrtve
Hercegovačka franjevačka provincija	69	Lazaristi	3
Franjevačka provincija Bosne Srebrne	73	Trapisti	8
Franj. prov. Presvetog Otkupitelja	45	Benediktinke	1
Franj. prov. sv. Jeronima	9	Dominikanke	1
Hrvatska franj. prov. sv. Ćirila i Metoda	17	Kćeri milosrđa trećeg reda sv. Franje	1
Hrvatska prov. franj. trećoredaca	5	Školske sestre sv. Franje	3
Hrvatska prov. franj. konventualaca	2	Družba kćeri Božje ljubavi	7
Benediktinci	1	Družba sestara služavki Malog Isusa	1
Hrvatska kapucinska prov.	2	Družba sestara milosrdnica sv. Vinka	15
Hrvatska dominikanska prov.	12	Družba sestara klanjateljica predrag-oecjene krvi Kristove	2
Hrvatska provincija Družbe Isusove	9		

Potrebno je napomenuti kako je podjela žrtava po dijecezama prilično neadekvatna s obzirom na to da nije dosljedna u svrstavanju osoba; nije jasno izvodi li je autor na osnovi nekadašnjih ili sadašnjih crkvenih pokrajina. S jedne strane, Kosovo danas pripada Prizrenskoj apostolskoj administraturi, dok je Maribor nadbiskupijsko središte. S druge strane, žrtve (mučenici) s prostora današnje Požeške i Varaždinske biskupije uvrštene su pod žrtve Zagrebačke nadbiskupije, dok su žrtve s područja Like uvrštene pod žrtve Gospićko-senjske biskupije, iako je to utvrđeno tek 2000. godine, a na njezinu području je do 1969. godine bila Senjsko-modruška biskupija. Također su i žrtve Splitsko-makarske te Riječke biskupije uvrštene pod žrtve istih, ali nadbiskupija, iako su obje to postale tek 1969. godine. Osim toga, zbog jasnijeg uvida u tematiku bilo bi dobro da je naveden brojčani udio stradalih u odnosu na ukupan broj crkvenih službenika po dijecezama i crkvenim redovima.

Može se zaključiti kako knjiga, unatoč pojedinim nedostacima, ima vrlo veliku vrijednost, prije svega zbog vrijednih ilustrativnih priloga te autorova truda u njezinoj izradi. Ona će otvoriti put daljnjim istraživanjima ove teme.

JOSIP KAJINIĆ

Rikard LENAC RIJEČANIN, *Riječki ilirski triptihon i drugi ogledi*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 2007., 187 str.

U posljednjih nekoliko godina hrvatska historiografija obogaćena je objavljenim istraživanjima profesora za hrvatsku književnost na Odsjeku za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Rijeci, Irvina Lukežića. Iako prema radnom mjestu Lukežića ne bismo imali pravo ubrojiti u red hrvatskih povjesničara, njegov rad nam svjedoči upravo drukčije, te ga imamo pravo ubrojiti u najproduktivnije hrvatske, odnosno riječke povjesničare. Osim na publiciranju djela nastalih na temelju vlastitih arhivskih istraživanja, Irvin Lukežić dokazao se i kao inicijator objavljivanja djela gotovo zaboravljenih hrvatskih kulturno-znanstvenih djelatnika, te u red takvih inicijativa pripada *Riječki ilirski triptihon i drugi ogledi*.

U izdanju Izdavačkog centra Rijeka 2007. godine, a pod uredničkom palicom Irvina Lukežića objavljeni su radovi Rikarda Lenca Riječanina, *Riječki ilirski triptihon i drugi ogledi*. Prema riječima urednika izdanja, Rikard Lenac Riječanin je "kompetentni kulturni povjesničar za kojega, paradoksalno, nismo ni znali da postoji, ili bolje, prema kojem se još uvijek odnosimo kao da nije ni postojao". (str. 8.). Zbog tog razloga izdanje Lenčevih djela predstavlja značajan doprinos hrvatskoj historiografiji čija vrijednost je dvostruka. Lenčeva djela možemo proučiti kao znanstvene spoznaje koje mogu poslužiti kao polazište u novijim istraživanjima, ali mogu poslužiti i kao povijesni izvor o vremenu Lenečeva života.

Živeći u Rijeci od rođenja 1868. do smrti 1943. godine Rikard Lenac djelovao je kao odvjetnik, publicist, prevoditelj, bibliofil, kulturni radnik, erudit, političar i intelektualac. Kao rezultat tako različitih interesa nastala je njegova bogata publicistička djelatnost objavljivana u tada relevantnim hrvatskim kulturnim i znanstvenim publikacijama. Lenac je pisao o "najrazličitijim književnim, književnopovijesnim, kultur-

nopovijesnim, povijesnim, filološkim, političkim i društvenim temama” (str. 176.). Uređujući *Riječki ilirski triptihon i druge ogledne* Irvin Lukežić skupio je na jednom mjestu objavljene i neobjavljene Lenčeve zapise pružajući jednostavan uvid u njegov lik i djelo.

Izdanje Lenčevih radova podijeljeno je u tri osnovna djela: “Riječki ilirski triptihon”, “Fluminensia” i “Varia”. *Riječki ilirski triptihon* autorovo je djelo koje je na svoje objavljivanje čekalo sedamdesetak godina. Analizirajući živote i djela triju ličnosti koje su bar dio života provele u Rijeci, Josipa Završnika, Antuna Mihanovića i Ljudevita Josipa Cimiottija, Lenac pokazuje kako je i Rijeka pridonijela cjelokupnom ilirskom pokretu. Riječ je o vrlo zanimljivim zapažanjima jer opovrgavaju nerijetko postojeću predodžbu u hrvatskoj historigrafiji prema kojoj Rijeka nije imala vlastiti ilirski tj. nacionalni pokret.

Dijelovi pod nazivom “Fluminensia” i “Varia” ne sadržavaju jedinstveno Lenčevo djelo, već su sastavljeni od niza eseja u kojima je pod intrigantnim naslovima autor obradio vrlo raznolike teme riječke tj. hrvatske povijesti: *O postanku, razvoju i zadacima Narodne čitaonice riječke, Fluminensia I. – II, Rijeka – iz političke psihologije jednog grada, Pabirci o talijansko – hrvatskim odnosima u XIX. stoljeću, Uspomena na Matu Marušića, Iz Derenčinovih riječkih dana, Piramida, Recimo koju o “riječkoj književnosti”, Frankopani u odnosima s feudalnim gospodarima Rijeke, Adamić, Nugent i kup trsatske gradine, Riječka naučna knjiga, Morska tajna, Naši jadi, Makaronština i “Arma virumque cano”*. U navedenim radovima Lenac pokazuje visoku razinu analiziranja problema i stvaranja eksplanatornih obrazaca za događaje riječke povijesti uobličavajući ih u vrlo čitljiv i razumljiv tekst široj javnosti. Vrlo je izrazita i tendencija istraživanja onih tema riječke povijesti koje dokazuju kako Rijeka pripada ponajprije hrvatskome kulturnom krugu.

Kvaliteti izdanja Lenčevih djela pridonose i prilozi koje je oblikovao i napisao urednik izdanja Irvin Lukežić. Prema relevantnoj arhivskoj građi sastavljeni su popisi knjiga koje je Lenac poklonio Gradskoj biblioteci u Sušaku 1931. godine, te popis knjiga koje je otkupila 1954. godine Naučna biblioteka u Rijeci. Riječ je o popisu više od 1.200 djela koje je Lenac koristio u svome radu. Boljem razumijevanju i poznavanju Lenčeva života i djela pridonosi u izdanje uvršteni rad Irvina Lukežića “Rikard Lenac Riječanin ili o skromnosti” u kojemu autor upućuje na ključne događaje iz Lenčeva života, te okolnosti u kojima su nastajali njegovi radovi.

Objavljivanjem radova Rikarda Lenca Riječanina istraživanje hrvatske suvremene povijesti dobilo je koristan poticaj. Osim što povjesničari imaju priliku ozbiljno razmotriti Lenčeve znanstvene teze i razviti konstruktivan dijalog o njihovoj relevantnosti, imaju priliku razmotriti prvorazredni izvor povijesnih podataka o povijesti Rijeke odnosno Hrvatske u drugoj polovici XIX. i početkom XX. stoljeća.

KRISTIAN BENIĆ